

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА

УДК 37.032.046.16

РОЗВИТОК ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У СТУПЕНЕВІЙ ОСВІТІ

Юрій Жидецький

*Львівський науково-практичний центр Інституту педагогіки і психології
професійної освіти АПН України,
вул. Кривоноса, 10, 79008 Львів, Україна*

Висвітлено теоретичні засади розвитку відповідальності особистості у ступеневій професійній освіті, запропоновано форми і методи виховання відповідальності.

Ключові слова: ноосфера, ступенева освіта, відповідальність, самостійність.

На початку XXI ст. загострилися соціально-економічні проблеми, які потребують термінового вирішення. Протягом десятків тисяч років людство вільно, без суттєвих обмежень розвивалося завдяки умовам, запропонованих біосферою. Лише в XX ст. унаслідок безперервної експансії людство досягло потенціалу, що зумовило глобальну зміну навколишнього середовища. Можливості й запити людства почали не узгоджуватися із законами природи, що визначають певні обмеження на розвиток. Зростання темпів науково-технічного прогресу перевищило еволюційні процеси навколишнього середовища і процеси розвитку духовно-світоглядних категорій суспільства.

Така неузгодженість руйнує гармонію світобудови. Сьогодні на планеті Земля відбувається у п'ять разів більше катастроф, ніж 30 років тому; економічні збитки зросли у вісім разів [2, с. 6]. Катастрофи вже не залежать лише від абіогенного та біогенного кругообігу речовини й енергії. Дедалі більше зростає роль людського чинника в аваріях і катастрофах, що пов'язані з професійною діяльністю людини. Це підтверджують загальновідомі події в Чорнобилі (1986), Сквилові (2002), "регулярні" авіакатастрофи, паводки в Європі тощо. Нині надзвичайно актуальною є суперечність між зростаючими, за допомогою науково-технічного прогресу, інтелектуальними можливостями людини, її морально-вольовим потенціалом і здатністю взяти на себе відповідальність за свої дії. Зазначимо, що якщо не будуть вжиті кардинальні заходи, то в найближчому майбутньому людство житиме в умовах постійних катастроф.

Окрім того, неузгодженість стрімких технологічних змін з духовно-світоглядним станом суспільства виявилася в негативних наслідках. На нашу думку, можна виділити такі аспекти негативних наслідків: постійне зростання психічних депресій і стресів, що зумовлюють мутагенні наслідки; вільний час за наявності розвинутої індустрії робить людину пасивним споживачем, а невміння заповнити своє дозвілля творчою діяльністю спонукає її до пошуку різноманітних форм негуманного, несупільного самовираження через “телеманію”, наркотики й алкоголізм; надмірний вплив засобів масової інформації, глобалізація, монополізація суспільства сприяють знеособленню людини, атрофії її почуттів. Психологічне навантаження на робочому місці стало причиною масових психічних захворювань працівників, розлучень. Сьогодні в Україні офіційно зареєстровано понад 1,2 млн психічно хворих [3, с. 1].

Сучасні кризові явища та негативні тенденції пов’язані зі складними процесами формування на Землі нового шару буття – ноосфери – сфери колективного людського розуму. Сьогодні людина стає головним трансформуючим чинником планети Земля. Концепція ноосфери – це крок розумової адаптації відносин між людиною і світом. У нових умовах людству потрібно навчитися розвивати й узгоджувати свої потреби з енергетичним ресурсом планети, зважати на нові й дуже жорсткі обмеження. Насправді, треба прийняти нову мораль і сповідувати її у повсякденному житті. За таких умов зростає роль освіти, яка повинна допомогти людям виховати в собі нові життєвонеобхідні риси. Важкість переходу суспільства в ноосферу полягає в тому, що професійна освіта з “надбудови”, що йде за розвитком економіки, повинна перетворитися у визначальний чинник розвитку людства як виду.

Отже, сьогодні особливо проявилася глибока залежність сучасної цивілізації від тих рис людини, що закладаються системою неперервної професійної освіти. Якщо раніше професійна освіта готувала людину до забезпечення себе та суспільства життєвим достатком, то тепер її завдання полягає у підготовці людини до життя в новій планетній оболонці ноосфери як специфічному середовищі її розвитку. На це повинна бути спрямована як освітня, так і господарська діяльність людини, що потребує напруження духовних, енергетичних, інтелектуальних, практичних і вольових зусиль.

За наявної ситуації актуальна проблема пошуку нових шляхів розвитку професійної освіти, оскільки стабільний розвиток суспільства і подолання кризових явищ залежать від загальних світоглядно-вольових якостей членів суспільства. Від рівня розвитку професійної освіти залежить відтворення і зростання інтелектуального, духовного й економічного потенціалу людства. У наш час відбувається не лише зміна парадигми освіти, як було і раніше, а зміна вектора руху її розвитку. Освіта вже не обмежується горизонтальними зв’язками, а тяжіє більше до руху по вертикалі. Змінюється уявлення про

саму еволюцію, яка усвідомлюється як тяга до Духу, розширення свідомості, внутрішнього буття особистості. Звільнення її індивідуальних сутностей передбачає їх “локалізацію”, “перервність” загального процесу розвитку, тобто переосмислення прогресу як одностороннього руху по горизонталі. Відбувається перехід від зовнішнього до внутрішнього, від кількісного критерію до якісного.

Вирішити цю проблему можна у процесі організації системи неперервної професійної освіти, яка спрямовує особистість на вищі ступені розвитку, що передбачає підвищення рівня самореалізації особистості та її цілісного розвитку. Кожен ступінь розвитку особистості відображає внутрішню єдність і повноту процесу її самоорганізації в життєдіяльності. Особистість в умовах ноосферного середовища за допомогою системи ступеневої професійної освіти налаштовується на діяльність, спроможність до мультиальтернативності вирішення життєвих завдань із забезпеченням особистісної свободи пошуку напрямів і варіантів змін. Ефективність творчих рішень, що відповідають новим вимогам життя, залежить від змісту базових цінностей та їх співвідношення з мотивами індивідуального світогляду, структурою інтелектуальної самооцінки, психологічного комфорту, рисами когнітивного стилю.

Розвиток особистості в системі ступеневої професійної освіти ґрунтується на таких головних рисах людини, навколо яких існують інші: відповідальність, самореалізація і позитивне світосприйняття. Сьогодні немає однозначного підходу до розуміння поняття відповідальності особистості. В. Піскун, А. Плахотний, М. Сметанський та інші поняття відповідальності досліджували головню як загальносоціологічну категорію, що віддзеркалює свідоме ставлення особистості до вимог суспільної необхідності, громадського обов'язку, соціальних завдань, норм цінностей. Г. Васянович, О. Лафонтен, Г. Йонас у працях з проблем моральної відповідальності визначають шляхи, форми, засоби виховання моральної відповідальності, намагаються з'ясувати діалектику об'єктивних умов і суб'єктивних чинників у цьому процесі. Зазначимо, що у наукових працях недостатньо відображено розвиток відповідальності особистості в процесі ступеневої професійної освіти. Наше завдання полягає у дослідженні відповідальності особистості в аспекті її ступеневого розвитку.

Вибір життєвого шляху є найкращим проявом відповідальності людини, що характеризує спосіб і успіх її самоактуалізації. Формування відповідальності відбувається одночасно з автономністю особистості та сприяє забезпеченню свободи прийняття рішень. Свобода і відповідальність – це два нероздільних чинники, що забезпечують сталий, збалансований розвиток особистості в умовах ноосфери. Кожен наступний рівень розвитку особистості в системі ступеневої професійної освіти збільшує величину і вибір напрямів свободи, зростає вплив особистості на людей і навколишнє середовище, відповідно до цього має зростати відповідальність. Теза про те,

що не можна визнати людину вільною, не визнаючи одночасно її відповідальною, на нашу думку, потребує обов'язкового оберненого доповнення: не можна визнати людину відповідальною, не визнаючи одночасно її вільною.

Відповідальність і знання є функцією влади, відношення між ними є непротим. Підготувати відповідальну особистість не можна лише передачею їй певних знань і умінь. Формування відповідальності залежить від надання людині свободи прийняття рішень і відповідних дій. Питання величини та спрямування свободи залежить від особистих рис людини і конкретних обставин. Відповідальність повинна враховувати два чинники: раціональну основу обов'язку і психологічну основу обов'язку, що спонукає волю до відповідної діяльності. Ці два чинники доповнюють один одного і є інтегруючими складовими відповідальності. Якщо людина має почуття відповідальності, але не здатна сприймати поклик обов'язку, то навіть найпереконливіший доказ правоти, що ґрунтується на розумовій силі, безсилий надати спонукальної дії.

Розвиток відповідальності людини формується головню у процесі неперервного навчання. Людина, навчаючись, розвиває відповідальність за свої дії та вчинки. Для цього в закладах ступеневої професійної освіти повинна існувати різнорівнева система необхідних вправ і навичок самостійної праці, а відтак і самостійного поступу. Мати уявлення про самостійний навчальний процес і вміти його контролювати – не менш важливо, ніж знати зміст навчального матеріалу. Важливо у процесі формування змісту, форм і методів навчання в системі ступеневої освіти враховувати особливості професійної специфіки відповідальності. Наприклад, відповідальність лікаря є вагомою і чітко окресленою. Вона розпочинається ставленням діагнозу, поширюється на процес лікування, зцілення, зменшення страждань, продовження життя пацієнта, в певних межах абстрагуючись від його благополуччя та матеріального забезпечення. Відповідальність працівників засобів масової інформації потребує відповіді на такі запитання: що буде потім, до чого це приведе, що передую цьому, як поєднується між собою те, що відбувається сьогодні, з тим, що вже сталося. Відповідальність має здатність досягнути предмет неперервності через аспекти історичності й прогностичності.

У психолого-педагогічних дослідженнях самостійність розглядається у декількох аспектах: як здатність особистості (сукупність знань, умінь і навичок, якими володіє суб'єкт, ставлення особи до процесу діяльності, її результатів і умов здійснення, а також до інших людей); як можливість суб'єкта діяти без допомоги інших людей; як засіб мислення і діяльності; як риса характеру особистості, що виявляється у способі мислення, різних видах діяльності й поступках. З урахуванням таких підходів самостійність можна вважати характеристикою діяльності особистості в конкретній ситуації, коли

виявляється здатність досягати мети діяльності без сторонньої допомоги [1, с. 43].

У процесі навчання, як і у практичному житті, цілковита самостійність людини неможлива. Її слід сприймати з урахуванням ненав'язливої психолого-педагогічної допомоги. Сучасні підходи професійної освіти спрямовані на переведення студента з об'єкта впливу на нього викладача в активного суб'єкта навчання. В закладах професійної освіти традиційні форми навчання (лекції, практичні заняття, семінари) повинні бути підпорядковані головній меті: дати студентам (учням) орієнтир у самостійній їхній роботі. Викладач лише спрямовує та організовує їхню діяльність. З огляду на це навчальні заклади намагаються розвинути в особистості активність, критичне мислення, вміння імпровізувати, вирішувати складні питання, займатися самокритичною діяльністю. Самостійність потребує такої організації навчально-виховного процесу, коли діяльність особистості спрямовано на самостійне здобуття знань, вироблення потреби діяти незалежно від педагога. Важливо, щоб пошук відбувався не шляхом проб і помилок, а більш раціонально з погляду витрат часу і затрат зусиль. Це досягається у вигляді відповідних запитань і відповідей на них у навчальних посібниках для самостійного навчання. Вирішенню проблемних ситуацій допомагає інтерактивний режим взаємодії викладача і студента, що являє собою самостійну діяльність у вигляді консультативної допомоги.

Зовнішні ознаки самостійності: планування суб'єктом учіння своєї діяльності, виконання завдань без посередньої участі педагога, систематичний самоконтроль за ходом і результатом виконуваної роботи, її корекція і удосконалення. Внутрішні ознаки самостійності: мотивацій-потреби, розумові, фізичні, морально-вольові зусилля вихованців, спрямовані на досягнення мети без допомоги [1, с. 44].

У навчально-виховному процесі системи ступеневої професійної освіти самостійна пізнавальна діяльність має важливе значення, без неї не можуть бути досягнуті суспільно й особистісно зумовлені цілі учіння. Отже, самостійність важливо визначити як автономний дидактичний принцип ступеневої професійної освіти.

Самостійність тісно пов'язана з активністю, яка є самодостатньою і водночас необхідною умовою самостійності. Активність – важлива умова виховання відповідальності та досягнення високих рівнів у ступеневій професійній освіті. З огляду на це її можна вважати основоположною категорією дидактики. Вона розглядається як прагнення до активного оволодіння життєвим світоглядом; як вияв перетворювальних дій особистості щодо предметів і явищ, які оточують її; як вольовий стан особистості; як дієвість життєвих сил людини; як якість діяльності, в якій виявляються морально-вольові зусилля особистості, спрямовані на досягнення поставлених цілей. Активність – це вияв ставлення

особистості до діяльності, що характеризується прагненням досягти поставленої мети в межах певного часу.

Отже, умовою відповідальності людини є її самостійність і активність, що спричиняють вчинки, за які необхідно відповідати. Уникання відповідальності може бути зумовлено пасивною життєвою позицією особи, яка ухиляється від активності. Адже чим менше робиш, тим менше треба відповідати.

Система ступеневої професійної освіти спрямовує діяльність особи на цілеспрямовану активність. Вона виражається ставленням особи до цілей діяльності, що визначаються потребами і мотивацією інтересів особистості. Отже, активність є не лише умовою, але і засобом досягнення високих рівнів освіти і реалізації життєвих цілей.

Активність характеризується діяльністю особи, суспільна цінність якої визначається кількісними та якісними показниками, а в окремих випадках унікальністю продукту, виробленого за певний відрізок часу. Грунтуючись на методології цілісного підходу, що визначається відношенням категорій цілі, засобу та результату, можна зробити висновок, що мірою активності є її результативність в межах певного часу. Отже, результативність активності зумовлена потребами, морально-вольовим настроєм людини на вирішення складних завдань, здатністю нести відповідальність за свої дії та вчинки, прагнення використати свій потенціал з метою досягнення своїх цілей.

Готовність відповідати за свої дії ґрунтується на обов'язкових цінностях людини. Ступенева професійна освіта за допомогою свободи вибору допомагає особистості розвивати її кращі риси задля власного самоутвердження. Чесноти людини як показники особистої вищості сприяють світоглядному зростанню особи: мужність допомагає захисту від особистих недоліків; честолюбство допомагає досягненню вищих посад; розсудливість стримує від відчайдушних дій і авантур; стриманість приборкує жадібність; мудрість звертає свій погляд на сутності, які не можуть бути об'єктами суперечок.

Отже, під впливом ноосферних орієнтирів ступенева професійна освіта XXI століття – це освіта діалогу шляхом самостійності, самоорганізації й темперації (правильного співвідношення). У новому столітті завдання професійної освіти полягає у вихованні моральної відповідальності особистості, яка вступає у коеволюцію сама з собою. У її фокусі перебувають процеси особистісного становлення, що розглядаються не лише як сходження, але і повернення до самого себе, як досягнення нових ступенів свободи. Головною умовою збалансованого розвитку особистості в системі ступеневої професійної освіти повинна бути її самостійність, що ґрунтується на позитивній мотивації навчальної діяльності; навчанні на високому рівні інтелектуальних і вольових труднощів; бажанні та вмінні постійно

спілкуватися з буттям для адекватної зміни своєї життєтворчості. Досягнення особистістю кожного наступного ступеня збільшує її свободу діяльності, індивідуальність і відповідальність за свої дії та помисли.

-
1. Зязюн І. А. Інтелектуально-творчий розвиток особистості в умовах неперервної професійної освіти // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Монографія К., 2000. С. 11–57.
  2. Межжерін В. Катастрофи: хвороба, яку потрібно лікувати // День. 2000. № 216.
  3. Напрєєнко О. Динаміка норм і патологій // День. 2001. № 64.

PERSON'S RESPONSIBILITY DEVELOPMENT IN MULTILEVEL EDUCATION

Yuriy Zhydetskiy

*Lviv Institute for Research on Pedagogy and Psychology of Professional Education, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
Kryvonos Str., 10, UA - 79008 Lviv, Ukraine*

The paper considers the theoretic aspects of person's responsibility development in multilevel vocational education. It defines ways and means of developing this feature.

Key words: noosphere, multilevel professional education, responsibility, self-independence.

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2003

Прийнята до друку 15.01.2004